ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ: ПОРІВНЯННЯ МОДЕЛЕЙ

Карпенко Н. С., *Київський університет інтелектуальної власності та права*

DOI: 10.53672/ej.6.2026.05.09 Check for updates

Анотація. У тезах проаналізовано основні наукові моделі психологічної структури особистості насильницького злочинця (кримінологічну, мотиваційно-особистісну, агресивно-поведінкову, когнітивну та емоційно-вольову) і порівняно їхні пояснювальні можливості. Авторка виокремлює чотири компоненти психологічної структури особистості насильницького злочинця – мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий і поведінково-комунікативний – та доводить необхідність їх доповнення соціально-ситуаційним рівнем аналізу. Зроблено висновок, що найбільший пояснювальний потенціал має інтегративна модель, яка поєднує психологічний і кримінологічний підходи й розглядає насильницьку поведінку як результат взаємодії особистісних, мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових, поведінкових і соціально-ситуаційних чинників.

Ключові слова: насильницький злочинець, психологічна структура особистості, реактивне насильство, інструментальне насильство, інтегративна модель

Постановка проблеми. Насильницька злочинність є однією з найбільш суспільно небезпечних форм кримінальної поведінки, оскільки безпосередньо пов'язана із заподіянням фізичної або психічної шкоди іншій людині. Пояснення такої поведінки неможливе виключно через аналіз обставин вчинення кримінального правопорушення, адже важливого значення набувають психологічні характеристики самого суб'єкта насильства: система його мотивів і цінностей, рівень агресивності, особливості емоційної регуляції, ставлення до інших людей, способи реагування на конфлікт та здатність контролювати власну поведінку. Саме тому дослідження психологічної структури особистості насильницького злочинця посідає важливе місце на перетині кримінальної психології та кримінології.

Складність проблеми полягає у відсутності єдиної психологічної моделі, яка могла б універсально пояснити механізм насильницької злочинної поведінки. Одні наукові підходи акцентують увагу на криміногенній спрямованості особистості та деформації її ціннісно-нормативної системи, інші – на агресивності, імпульсивності, емоційній нестійкості та недостатності самоконтролю. Окремі моделі розглядають насильство через особливості мотивації, когнітивної оцінки ситуації або як засвоєний спосіб розв'язання конфліктів і досягнення особистих цілей. Тому актуальним є не формування єдиного універсального «портрета» насильницького злочинця, а порівняння моделей, що пояснюють різні компоненти психологічної структури його особистості.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переходу від спрощеного уявлення про насильницького злочинця як виключно агресивну та імпульсивну особу до комплексного аналізу психологічного механізму насильства. Агресивність сама по собі не є достатньою умовою кримінальної поведінки, так само як насильницьке кримінальне правопорушення не завжди є наслідком неконтрольованого емоційного спалаху. Насильство може мати реактивний, афективний, інструментальний або заздалегідь спланований характер, що передбачає різне співвідношення мотивації, емоційного стану, когнітивних установок і вольового контролю. Порівняння відповідних моделей дає можливість визначити психологічні компоненти, які мають

найбільше значення для пояснення, прогнозування та профілактики насильницької злочинної поведінки.

Мета. Проаналізувати основні наукові моделі психологічної структури особистості насильницького злочинця, порівняти їх пояснювальні можливості та визначити психологічні компоненти, які найбільш повно характеризують механізм кримінальної насильницької поведінки.

Аналіз стану опрацювання питання. Проблема психологічних особливостей насильницького злочинця досліджується на перетині кримінології, кримінальної та юридичної психології. В. Василевич, розглядаючи кримінологічну характеристику насильницьких злочинів, акцентує увагу на системному аналізі відповідної категорії злочинності, що передбачає врахування характеристик особи злочинця, мотивації та обставин реалізації насильницької поведінки [1]. У «Курсі кримінології: Особлива частина» за редакцією О. Джужі насильницька злочинність представлена як окремий об'єкт кримінологічного дослідження, що дозволяє співвідносити особистісні характеристики правопорушника з ширшими соціальними та криміногенними чинниками [3].

Безпосередньо психологічний підхід представлений у праці В. Медведєва, в якій особистість злочинця та механізм злочинної поведінки розглядаються через систему психологічних характеристик, мотивацію, спрямованість особистості та особливості регуляції поведінки [2]. Р. Блекборн систематизував психологічні концепції кримінальної поведінки, приділяючи увагу особистісним властивостям, агресії, соціальному научінню та когнітивним механізмам, що дозволяє порівнювати різні моделі пояснення насильства [5].

І. Кудрявцев та Н. Ратинова дослідили кримінальну агресію з позицій експертної типології та судово-психологічної оцінки, що дає можливість диференціювати різні психологічні механізми агресивної поведінки та не зводити насильницького злочинця до одного універсального психологічного типу [6]. О. Храмцов, досліджуючи кримінальну вербальну агресію, розширив уявлення про форми агресивної поведінки, звернувши увагу на погрози, образи та інші форми деструктивного мовленнєвого впливу, а також на їх причини й умови [4].

Зроблений аналіз показує, що в науковій літературі психологічна структура особистості насильницького злочинця описується на декількох взаємопов'язаних рівнях: мотиваційно-ціннісному, когнітивному, емоційно-вольовому та поведінковому. Водночас кримінологічний підхід доповнює психологічний аналіз урахуванням соціального середовища та конкретної ситуації реалізації насильства.

Проте недостатньо з'ясованим залишається питання інтеграції зазначених підходів у комплексну модель, яка одночасно враховувала б стійкі властивості особистості, мотивацію, когнітивну інтерпретацію ситуації, емоційну регуляцію, засвоєні способи поведінки та вплив соціально-ситуаційних факторів. Важливим залишається також розмежування психологічних факторів ризику насильства та рис, які не можуть самі по собі розглядатися як безпосередні причини кримінальної поведінки.

Виклад основного матеріалу. У кримінологічній моделі особистість насильницького злочинця розглядається як елемент ширшого механізму злочинної поведінки. Значення мають не лише окремі психологічні риси, а й спрямованість особистості, її ставлення до правових і моральних норм, характер мотивів, попередній досвід та особливості ситуації, у якій реалізується насильство. Відповідно, насильницький злочинець не утворює абсолютно однорідного психологічного типу. Особи, які вчиняють умисні вбивства, тілесні ушкодження, насильницькі статеві злочини чи інші кримінальні правопорушення із застосуванням насильства, можуть суттєво відрізнятися за мотивацією та психологічними характеристиками. Спільною ознакою стає наса-

мперед використання насильницького способу поведінки в конкретному механізмі кримінального посягання [1].

Кримінологічна модель також передбачає необхідність аналізу особистості у взаємодії із соціальним середовищем. Насильницька поведінка не виникає виключно внаслідок внутрішньої психологічної характеристики людини, а формується під впливом соціалізації, найближчого оточення, попереднього досвіду, засвоєних норм поведінки та конкретних життєвих обставин. Тому вивчення насильницької злочинності потребує співвіднесення властивостей конкретного правопорушника з причинами та умовами відповідної категорії злочинності. Такий підхід дозволяє уникнути надмірної психологізації проблеми, за якої злочин пояснюється лише рисами характеру особи без урахування середовища, у якому ці риси формувалися та реалізовувалися [3].

Психологічна модель переносить центр аналізу на внутрішню структуру особистості та механізм прийняття рішення про злочинну дію. Важливе місце в ній посідає мотиваційно-ціннісна сфера, оскільки однакова зовнішня форма насильства може бути пов'язана з принципово різними внутрішніми спонуканнями. Насильницька дія може використовуватися для помсти, самоствердження, домінування, усунення перешкоди, отримання вигоди або реагування на суб'єктивно пережиту образу чи загрозу. Тому аналіз особистості насильницького злочинця має встановлювати не тільки те, що особа зробила, а й психологічне значення, якого вона надавала своїй поведінці, та мотиви, що визначали вибір саме насильницького способу дії [2].

Мотиваційно-особистісна модель особливо чітко демонструє відмінність між реактивним та інструментальним насильством. У першому випадку агресивна дія виникає як безпосередня відповідь на конфлікт, фрустрацію, реальну або суб'єктивно сприйняту загрозу. Тут істотного значення набувають імпульсивність, емоційна збудливість, низька толерантність до фрустрації та недостатня здатність контролювати афективну реакцію. Інструментальне насильство, навпаки, використовується як засіб досягнення певної мети. Воно може бути достатньо продуманим і не обов'язково супроводжуватися вираженим емоційним збудженням. Відтак модель, яка пояснює будь-який насильницький злочин лише імпульсивністю чи втратою контролю, не охоплює всієї різноманітності кримінальної поведінки [5].

Агресивно-поведінкова модель зосереджується на характері та способах реалізації агресії. У цьому підході важливо відрізняти агресивність як психологічну властивість від конкретної кримінальної агресії. Підвищена агресивність сама по собі не означає неминучого вчинення злочину. Кримінологічного і психологічного значення вона набуває у взаємодії з мотивацією, системою цінностей, конкретною ситуацією та можливостями вольового контролю. Аналіз кримінальної агресії дозволяє диференціювати різні механізми насильства: афективні реакції, імпульсивні дії, стійкі агресивні способи взаємодії та цілеспрямоване використання насильства як інструмента досягнення результату [6].

Важливим доповненням до агресивно-поведінкової моделі є дослідження вербальної агресії. Насильницька спрямованість поведінки не обмежується безпосереднім фізичним впливом. Погрози, залякування, образи та інші форми деструктивного мовленнєвого впливу можуть виступати способом психологічного тиску на іншу особу. Дослідження О. Храмцова демонструє, що кримінальна вербальна агресія має власні форми, причини та умови виникнення. З позиції психологічної структури це дозволяє виділити поведінково-комунікативний компонент: особа може засвоїти агресивні способи комунікації як звичний інструмент домінування, залякування або вирішення міжособистісних суперечностей [4].

Когнітивна модель акцентує увагу на тому, як особа сприймає, оцінює та інтерпретує поведінку інших людей. У структурі насильницької поведінки важливими можуть бути схиль-

ність сприймати неоднозначні дії як ворожі, перебільшувати рівень загрози, виправдовувати власну агресію або переносити відповідальність за неї на потерпілого. За таких умов суб'єкт може інтерпретувати власне насильство як нібито вимушену відповідь, захист власного статусу, покарання іншої особи або відновлення суб'єктивно зрозумілої справедливості. Когнітивні викривлення не діють ізольовано, а взаємодіють із мотивами, попереднім досвідом та емоційним станом, впливаючи на вибір поведінкової реакції [5].

Емоційно-вольова модель, своєю чергою, пояснює частину насильницьких дій через особливості регуляції гніву, фрустрації, страху, ревнощів, образи та інших інтенсивних переживань. Для реактивного насильства особливе значення може мати недостатня здатність відтермінувати поведінкову відповідь та перейти від первинного емоційного імпульсу до свідомого контролю власних дій. Однак цей підхід має чіткі межі: він ефективно пояснює імпульсивні форми агресії, але не може повністю пояснити сплановане насильство. Саме тому емоційно-вольові характеристики мають оцінюватися разом із мотивацією, цінностями та когнітивними установками особи [2; 6].

Порівняння розглянутих моделей дозволяє виокремити чотири основні компоненти психологічної структури особистості насильницького злочинця. Першим є мотиваційно-ціннісний компонент, який охоплює потреби, мотиви, цілі, установки та суб'єктивну допустимість застосування насильства. Другим є когнітивний компонент, що визначає сприйняття соціальних ситуацій, оцінювання загрози та способи пояснення власної поведінки. Третім виступає емоційно-вольовий компонент, пов'язаний із регуляцією гніву, фрустрації, афективних реакцій та контролем імпульсів. Четвертим є поведінково-комунікативний компонент, який відображає засвоєні способи розв'язання конфліктів, включаючи фізичну та вербальну агресію [2; 4; 5].

Водночас кримінологічний підхід вимагає доповнити цю структуру соціально-ситуаційним рівнем, оскільки психологічні характеристики не існують ізольовано від умов їх реалізації. Конкретний злочин є результатом взаємодії особистості з певною ситуацією: конфліктом, поведінкою інших осіб, доступністю об'єкта посягання, груповими нормами та попереднім соціальним досвідом. Таким чином, кримінологічна модель краще пояснює зовнішні умови реалізації насильства, тоді як психологічна – внутрішній механізм його мотивації та регуляції. Їх поєднання створює основу для інтегративного розуміння особистості насильницького злочинця [1; 3].

Отже, найбільший пояснювальний потенціал має інтегративна модель. Вона не передбачає існування єдиного набору рис, за яким можна однозначно визначити потенційного насильницького злочинця. Натомість кримінальна поведінка розглядається як результат взаємодії мотиваційно-ціннісної спрямованості, когнітивних установок, особливостей емоційно-вольової регуляції, засвоєних агресивних моделей поведінки та конкретних соціально-ситуаційних умов. Такий підхід дозволяє не лише пояснювати вже вчинене насильство, а й точніше визначати напрями психологічної діагностики, корекції та профілактики повторної агресивної поведінки [2; 3; 6].

Висновки.

1. Психологічна структура особистості насильницького злочинця не може бути зведена до однієї універсальної риси, зокрема агресивності, імпульсивності чи емоційної нестійкості. Вона становить систему взаємопов'язаних мотиваційно-ціннісних, когнітивних, емоційно-вольових і поведінково-комунікативних компонентів, які реалізуються в конкретних соціальних та криміногенних умовах.

2. Порівняння моделей показує, що кримінологічний підхід пояснює насильницьку поведінку через взаємодію особистості із соціальним середовищем та ситуацією злочину, мотиваційно-особистісний – через систему мотивів і цінностей, когнітивний – через особливості

сприйняття й інтерпретації соціальних ситуацій, емоційно-вольовий – через механізми регуляції афекту та імпульсів, а агресивно-поведінковий – через сформовані способи реалізації фізичної та вербальної агресії.

3. Важливим для психологічної оцінки є розмежування реактивного та інструментального насильства. Реактивна агресія більшою мірою пов'язана з емоційним збудженням, фрустрацією та недостатнім самоконтролем, тоді як інструментальне насильство може бути цілеспрямованим, усвідомленим та використовуватися як засіб досягнення певної мети. Це підтверджує неможливість створення єдиного універсального психологічного профілю насильницького злочинця.

4. Найбільший пояснювальний потенціал має інтегративна модель, яка поєднує психологічний та кримінологічний підходи й розглядає насильницьку поведінку як результат взаємодії особистісних, мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових, поведінкових і соціально-ситуаційних факторів. Її використання створює більш обґрунтовану основу для психологічної діагностики, прогнозування ризику повторного насильства та розроблення профілактичних і корекційних заходів.

Список використаних джерел

1. Василевич В. В. Поняття кримінологічної характеристики насильницьких злочинів. Право України. 1997. № 12. С. 82–84.

2. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник. Київ : Атіка, 2004. 368 с.

3. Курс кримінології : Особлива частина : підручник : у 2 кн. Кн. 2 / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 480 с.

4. Храмцов О. М. Кримінологія вербальної агресії : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2003. 19 с.

5. Блэкборн Р. Психология криминального поведения. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 496 с. (Мастера психологии).

6. Кудрявцев И. А., Ратинова Н. А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2000. 192 с.

The Psychological Structure of the Personality of a Violent Offender: A Comparison of Models

Karpenko N. S.

Abstract. The paper analyses the main scientific models of the psychological structure of a violent offender's personality (criminological, motivational-personal, aggressive-behavioural, cognitive and emotional-volitional) and compares their explanatory potential. The author identifies four components of the psychological structure of a violent offender's personality – motivational-value, cognitive, emotional-volitional and behavioural-communicative – and demonstrates the need to supplement them with a socio-situational level of analysis. It is concluded that the integrative model, which combines the psychological and criminological approaches and treats violent behaviour as the result of the interaction of personal, motivational, cognitive, emotional-volitional, behavioural and socio-situational factors, has the greatest explanatory potential.

Keywords: violent offender, psychological structure of personality, reactive violence, instrumental violence, integrative model

Бібліографічний опис (ДСТУ 8302:2015): Карпенко Н. С. Психологічна структура особистості насильницького злочинця: порівняння моделей. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних знань в юридичній практиці. 2026. Т. 11, № 5 (65). С. 57–62. DOI: https://doi.org/10.53672/ej.6.2026.05.09.